

Геополітичні виміри об'єднаної Європи на рубежі ХХ–ХХІ століть

Людмила ЧЕКАЛЕНКО,
доктор політичних наук

13

Розпад біполярного світоустрою, що сформувався після Другої світової війни, становлення його нової поліполярної архітектури, прискорення глобалізаційних процесів і загострення економічних і політичних криз, оновлення міжнародних структур безпеки – все це сприяло формуванню нової геополітичної та гео економічної структури сучасного світу, зумовило появу нових загроз соціального, політичного, економічного, інформаційного і воєнного характеру, а також посилило небезпеку наявних викликів.

Створення єдиного європейського геополітичного простору тісно пов'язане з розв'язанням проблем безпеки. Основу сучасної архітектури європейської безпеки було закладено ще на початку 90-х років ХХ ст., коли «холодне протистояння» було замінено на хитку рівновагу постбіполярного світу з якісно новими викликами, загрозами й конфліктогенним середовищем.

Нова система міжнародних відносин, що почала створюватися в 90-х роках минулого століття і з певними видозмінами існує й нині, характеризувалася, з одного боку, усуненням загрози великої за масштабами військової агресії в Європі з боку СРСР, з другого – появою нового кризового потенціалу внаслідок принципової зміни характеру загроз на терені колишнього радянського табору.

Традиційно європейська система безпеки спирається на: Організацію з безпеки і співробітництва в Європі; Раду Північноатлантичної співпраці (РПАС); Західноєвропейський Союз (з такою назвою існує з 1954 р.).

У 2002 р. за рішенням Брюсселя ЗЄС делегував свої функції ЄС. Таким чином, посилив другу опору європейських спільнот – Європейську зовнішню й безпекову політику [1].

Кількість і різноманітність структур безпеки в Європі свідчать про поліваріантність безпекових схем у самій Європі і навколо неї. Очевидний спосіб оптимізації оборонних можливостей Європи – координація зусиль окремих країн, Європейського Союзу та НАТО для розбудови низки розширених складових колективної безпеки.

Розширення Заходу – ключовий процес сучасної Європи. Міжнародна ситуація в Європі, насамперед у Центрально-Східній її частині, визначається розвитком одного основного процесу – експансією Заходу, яка триває вже понад двадцять років і є справді революційною за своєю сутністю й масштабами. Під цим процесом розуміють поширення західних цінностей, розширення ЄС і НАТО. Вхідження країн Центрально-Східної Європи до НАТО, починаючи з 1999 р., та до Євросоюзу у 2004 та 2007 рр. принесло значні геополітичні зміни.

Сьогодні, вперше майже за півтисячі літ, більша частина континенту від Атлантичного океану до Бугу об'єднана в єдиний безпековий, економічний і політичний простір, а вплив потужних інституцій, що оформлюють ці простори (ЄС і НАТО), сягає Росії. Цей простір став ядром домінуючого нині на планеті суб'єкта, котрий отримав умовну назву «глобальний Захід». Саме таке

безпрецедентне розширення Заходу, що триває вже майже два десятиліття, не тільки докорінно змінило, а й революціонізувало міжнародну ситуацію.

Чинну нині міжнародну правову базу у сфері європейської безпеки сформовано загалом в останній період «холодної війни» (1975–1990 рр.). Її базовим документом був гельсінкський Заключний акт 1975 р., який передбачав принципи непорушності кордонів, міжнародного співробітництва та верховенства прав людини над суверенітетом держави. Варто також виокремити Паризьку хартію для нової Європи 1990 р. про єдиний європейський дім. Розпад соціалістичного табору, припинення існування соціалістичної системи в 1989 р. й остаточний колапс СРСР 1991 р. докорінно змінили європейський простір і, відповідно, поставили під сумнів адекватність правової основи європейської безпеки, а отже, її базисних принципів. Нині ця правова основа перестала бути адекватною міжнародній ситуації на континенті й, відповідно, зазнала деградації. Косовський прецедент для виконання одних положень Гельсінкського акта зруйнував інші його положення. Вкотре вибухнула міна суперечностей між принципами верховенства прав людини та державного суверенітету й невтручання у внутрішні справи. Мораторій на виконання ДЗЗСЄ, проголошений Кремлем наприкінці 2007 р., означав остаточне руйнування й тих норм, що регулювали на європейському просторі суто військове питання.

У нову добу вплив НАТО і ЄС поширився далеко за межі їхніх кордонів і зон відповідальності. Водночас створена ще 1992 р. Рада Північноатлантичного співробітництва і програма Партнерства заради миру (ПЗМ), а також угоди про партнерство і співробітництво між ЄС і країнами Центрально-Східної Європи, Рада Європи сформували спільний для всього континенту простір. У безпековій площині розширення НАТО і збільшення її зони відповідальності привели до тривалої дискусії про можливий глобальний характер і роль Північноатлантичного альянсу, що значним чином зумовило необхідність підготовки **нової стратегічної концепції НАТО** від 24 квітня 1999 року [2].

За цим документом НАТО успішно адаптувалася, аби ще ефективніше сприяти зміцненню миру і стабільності в Євроатлантичному регіоні. Внутрішня реформа охопила створення нової структури, яка, зокрема, передбачає втілення концепції багатонаціональних об'єднаних оперативно-тактичних сил (БООТС), створення системи швидкого розгортання сил для виконання всього спектра місії альянсу та **розбудову в рамках альянсу власне європейської системи безпеки й оборони (ЄСБО)**. Європейський Союз прийняв важливі рішення і дав новий імпульс зусиллям, спрямованим на зміцнення виміру безпеки й оборони. Формування спільної зовнішньої політики та безпеки ЄС (СЗПБ) передбачає поступову розробку спільної політики в сфері оборони, яка, як передбачено Амстердамським договором, буде сумісна з відповідними положеннями Вашингтонського договору. Важливими

етапами діяльності в цьому напрямі є включення Петербзьких завдань ЗЕС – виконання гуманітарних, рятувальних, миротворчих місій – у договір Європейського Союзу та розвиток тісніших інституційних зв'язків із ЗЕС.

Альянс підтримує розвиток власне європейської системи безпеки й оборони в межах ЄС шляхом надання своїх ресурсів для операцій під проводом ЗЕС. У цьому контексті альянс і ЗЕС розвинули тісні відносини і практично розробили основні складові ЄСБО, як передбачено домовленістю, досягнутою в Берліні. З метою зміцнення миру й стабільності в Європі та за її межами європейські союзники посилюють свою дієздатність, зокрема шляхом вдосконалення військового потенціалу. Посилення відповідальності і потенціалу європейських союзників у галузі безпеки й оборони стане вагомим внеском у зміцнення середовища безпеки альянсу [3].

Привертає увагу безпрецедентне розширення альянсу. Станом на 2010 р. кількість членів НАТО збільшилося з 16 до 28. В осяжній перспективі до нього можуть вступити всі країни Південно-Східної Європи за винятком Сербії, яка поки що не ставить перед собою такої мети. Водночас ЄС, за деякими прогнозами, може об'єднати у своєму складі 38 і навіть більше держав Європи. Після завершення процесу інтеграції в євроатлантичні формування країн Південно-Східної Європи за рамками цих структур залишаться тільки такі країни, як Швейцарія й карликові держави Європи. Хоча неучастя Швейцарії і «малих» держав Європи в ЄС має умовний характер, оскільки прямо або опосередковано вони вже асоційовані з Євросоюзом через механізми Європейського економічного простору або двосторонні угоди. Про цей процес говорять і російські аналітики. Так, В. Воронков пише: «У НАТО вже прийняли всіх, кого тільки можна було, інші країни розраховувати на прийом до Альянсу не можуть або не хочуть. Ще складніше з Євросоюзом: для кандидатів вигадуються все нові критерії та перешкоди. Євросоюз, особливо в умовах кризи, поглинути нових членів без шкоди для себе не в змозі, винятком можуть стати лише Ісландія та Хорватія. Це означає, що велика кількість країн на євроатлантичному просторі виявляться, принаймні, найближчими роками, а то й десятиліттями, поза рамками НАТО і ЄС» [4].

Поглиблення співробітництва ЄС і НАТО з країнами СНД. ЄС і НАТО розвивають співробітництво практично з усіма іншими учасниками ОБСЄ та неєвропейськими державами, ЄС пропонує європейським країнам СНД і державам Південного Кавказу перспективу асоціації й тіснішої інтеграції, починаючи з домовленості про вільну торгівлю, в обмін на гармонізацію політичного устрою, економічного регулювання й технічних стандартів. З країнами Центральної Азії ЄС підтримує прямий політичний діалог, орієнтований на розширення економічного, енергетичного й фінансового співробітництва, утвердження принципів верховенства закону й поваги до прав людини, взаємодію у протистоянні новим викликам і загрозам безпеці. ЄС також – головний торговельний партнер більшості країн СНД.

Нагадаємо, що НАТО була створена насамперед для стримування Радянського Союзу, і її розвиток не можна зрозуміти поза загальним контекстом відносин з Росією. Водночас такий історичний процес, як розширення Заходу, не міг не мати побічних наслідків. Одним з них стала югославсько-балканська криза. З одного боку, розпад Югославії й наступні трагічні воєнні конфлікти значним чином були наслідком колапсу реального соціалізму й перемоги Заходу в «холодній війні», а з другого, установа нинішнього доволі хиткого миру на Балканах – пряма заслуга політики Європейського Союзу та США.

Наслідком цієї кризи та стратегічного курсу ЄС і НАТО на розширення стало відокремлення у 2008 р. населеного албанцями сербського автономного краю Косово, самопроголошення його незалежності й визнання цього утворення більшістю країн НАТО. Ці події перекреслили основний принцип міжнародної правової основи європейської безпеки – повага суверенітету і непорушність кордонів, який пережив драматичні зміни колапсу соціалізму 1989–1992 рр. і Балканської кризи 1992–1999 рр.

Вимоги до членства в НАТО нагадують вимоги до членства в ЄС за досить високими параметрами розвитку

(макропоказників) економічної системи країни-кандидата. «Стара» НАТО об'єднала країни з високим рівнем доходів (за винятком Туреччини). «Четверта хвиля» розширення кардинально не змінила ситуації: Польща, Угорщина та Чехія були найбільш економічно розвиненими країнами Східної Європи. Однак до «п'ятої хвилі» розширення, за винятком Словенії та Словаччини, входили переважно країни із середнім або дещо вище середнього рівнем доходів. Тому ключовим питанням стратегії майбутнього розширення НАТО є питання здатності країни-претендента економічно забезпечити такий крок. Тим паче що нові країни платитимуть значно більшу ціну за членство. Їхні витрати включатимуть такі статті, як щорічні внески до бюджету НАТО, утримання національних представників у структурах НАТО, модернізація військової інфраструктури, створення умов для передислокації у разі виникнення потреби, допуск підрозділів інтегрованої військової структури НАТО на свою територію, адаптація органів управління і систем зв'язку, перехід на стандарти НАТО в бойовій та оперативній підготовці військ, забезпечення сумісності озброєння та військової техніки, заміна і модернізація застарілих систем озброєння, зміна структури військового бюджету, оскільки в середньому країни НАТО витрачають на закупки та розробки НДДКР близько 25% бюджету тощо. Ситуація ускладнюється тим, що неоднозначне економічне становище в країні-претендентці на вступ до НАТО вимагає надавати пріоритети у розвитку цивільного сектору економіки. Водночас зрозуміло, що збільшення військових витрат неминуче. Це своєрідна плата за вступ, за безпеку. Саме тому в розділі «Політичні та економічні питання» Плану дій щодо членства в НАТО (24 квітня 1999 р., Вашингтон) зазначено, що країни-претенденти щорічно надаватимуть інформацію про стан своєї економіки, зокрема головні макроекономічні та бюджетні дані, а також відповідні результати розвитку економічної політики. Важливість економічної складової при забезпеченні належного рівня воєнної безпеки держави підтверджена у період розгортання сучасної світової економічної кризи. Зокрема, падіння приросту ВВП, значне скорочення річного надходження прямих іноземних інвестицій через економічну кризу змусило більшість країн-членів НАТО переглянути розмір військових витрат (відсоток від ВВП) у бік збільшення.

Найбільш негативно світова криза вплинула на економіку Литви, Естонії, Румунії, України та Нідерландів. Падіння приросту ВВП у Нідерландах та Румунії спричинило відплив з країн прямих іноземних інвестицій, що, в свою чергу, певним чином вплинуло на скорочення оборонних витрат. У Литві та Естонії спостерігалось скорочення активності іноземних інвесторів, однак це не позначилося на стані фінансування оборонної сфери.

Завдяки тому, що більшість держав є і членами НАТО, і членами ЄС, співробітництво в оборонній сфері стає і можливим, і логічним, і навіть неминучим. Одним із пріоритетних напрямів такого співробітництва має стати **спільна бюджетна політика у сфері оборони**, що надасть можливість оборонним структурам країн регіону краще організувати оборонне планування, спрямоване на пріоритети реформи. Зокрема, не менше 25% річного бюджету потрібно виділяти на дослідження, розробки та забезпечення, при цьому на персонал має витрачатися не більше 40%.

Реалізація такої політики загострить фундаментальний конфлікт між модернізацією армії та політичним лобюванням, спрямованим на збереження заробітної плати військових та армійських посад. Але пошук компромісів у вирішенні цього конфлікту необхідний, якщо головним пріоритетом є відповідність збройних сил Європи потребам безпеки регіону. На національному рівні позачерговим завданням є **питання загального військового обов'язку і територіальних сил оборони**, що «з'їдають» левову частку військового бюджету країн Європи.

Оскільки жодна європейська держава не може дозволити собі діяти самостійно, військова реформа вимагає **більшої інтеграції та обміну інформацією**, адже контроль інформації буде ключовим питанням у майбутніх конфліктах. Крім того, **об'єднання інфраструктури** (баз

та портів) і тилових засобів (транспорту), включаючи полігони для загальної техніки, принесе значну економію, оскільки окремі країни нададуть раціональнішого вигляду довгим «тиловим хвостам» живої сили та техніки, що забезпечують підтримку бойових підрозділів армії.

Новітні виклики та загрози європейській безпеці змусили європейців по-новому поглянути на проблематику своєї безпеки, а також переоцінити роль традиційних безпекових інституцій. Так, попри досить тривалу історію європейських інтеграційних процесів, саме на початку 90-х років минулого століття чинники безпеки почали відігравати роль, мабуть, найпотужнішого стимулу та орієнтиру їхньої подальшої еволюції. Існування загроз системного характеру пов'язане із загальною динамікою розвитку системи міжнародних відносин. Зі зникненням системи двополюсних стримувань та протиполюсних феномен певного безвладдя або, як його називали політологи на початку 90-х, «вакуум сили», або «вакуум безпеки». У новій ситуації країни Європи мусили розв'язувати якісно нові складні завдання, пов'язані з пошуком свого місця в новій міжнародній політичній та безпековій системах, забезпеченням власного захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз в умовах непередбачуваності й некерованості міжнародних процесів, а також оперативного заповнення вакууму сили в Центральній та Східній Європі за умов нагальної потреби переосмислення ролі традиційних міжнародних безпекових інституцій. Відносини зі США теж стали об'єктом глибоких змін.

Загалом відносини європейців зі США заслуговують на окрему увагу, оскільки саме в них міститься одна із загроз системного характеру. Після розпаду СРСР Сполучені Штати стали єдиною «гіперсилою» на планеті. Як влучно зазначив Г. Кіссінджер, завершення «холодної війни» породило спокус переробити світ за американським зразком» [5]. Неготовність американців дотримуватися багатосторонності, приписів міжнародного права та ООН спричинили низку дій і рішень США. Тогочасне бажання європейців розбудувати власні безпекові механізми в рамках нової архітектури безпеки ґрунтувалося передусім на невідповідності значних досягнень на шляху створення потужної економічної спільноти на континенті безперечним домінуванням США в усіх питаннях, що стосувалися збройного захисту надбань європейської інтеграції. Водночас послаблення світового лідерства США у зв'язку з низкою принципівих зовнішньополітичних помилок адміністрації Дж. Буша, зокрема під час глобальної війни з тероризмом і наслідками світової фінансової кризи, свідками якої ми нині є, спонукає до переосмислення ролі й місця євроатлантичного виміру безпеки та порушує питання появи нових впливових гравців у сучасній архітектурі європейської безпеки. Вочевидь, претендентом номер один на таку роль виступає Росія, місце і вплив якої в європейській безпеці є досить дискусійним питанням. До того ж сучасна архітектура безпеки характеризується глобалізацією світових процесів, що передбачає зменшення ролі кордонів на шляху міжлюдських, інформаційних та економічних обмінів на планеті. Окрім безумовних позитивів цих процесів для розвитку світового господарства та загального прогресу людства, транспарентність кордонів відкриває також шлях до вільного поширення різного роду загроз. Етнічні й релігійні меншини, які компактно проживають на території Євросоюзу, можуть потенційно стати осередками консолідації ворогуючих сторін з подальшим перенесенням конфлікту на терени ЄС. Особливу роль у цьому контексті відіграли конфлікти в колишній Союзній Федеративній Республіці Югославія, зокрема в Боснії та Косові. Так, поряд з ЄС фактично точилася громадянська війна, чий конфліктогенний потенціал ніс реальну загрозу стабільності європейської спільноти.

Не менш переконливим свідченням наявності потужного конфліктогенного поля в Європі стала у 2008 р. серпнева грузино-російська війна. Її значення з погляду формування сучасної архітектури безпеки в Європі ще остаточно не осмислене. Зазначений конфлікт продемонстрував наявність глибоких суперечностей між ключовими гравцями європейської політики, мислення категоріями «сфер впливу» та «балансу сил» зразка ХХ і навіть ХІХ ст., а також потенціал переростання регіональних конфліктів у суб-

регіональні чи навіть глобальні. Той факт, що в серпні 2008 року сталося зіткнення регулярних армій суверенних держав, по-новому гостро виносить на порядок денний архітекторів європейської безпеки дещо підзабуте поняття 90-х років «жорсткої безпеки».

Однією із сучасних загроз для Європи є зростання ісламського фундаменталізму в безпосередній близькості до континенту. Після розпаду СРСР тероризм перетворився на загрозу номер один не тільки для США, а й для їхніх союзників – країн Західної Європи. Так, вплив «Аль-Каїди» на Балканах набирає сили з 1994 р., коли Усама бен Ладен заснував у Боснії та Албанії низку так званих гуманітарних організацій. Відомо також, що у воєнних діях на терені колишньої СФРЮ брали участь бойовики, які пройшли підготовку в афганських тренувальних таборах талібів [6]. Крім небезпеки терактів, зростання ісламського фундаменталізму поблизу європейських кордонів здатне виступити потужним чинником дестабілізації мусульман, які компактно проживають у країнах Європи, що, в свою чергу, може призвести до громадянського конфлікту.

Не менш гострими для сучасної архітектури європейської безпеки є також опосередковані та похідні загрози, серед яких значне місце посідають так звані м'які загрози [7]. До цієї групи належать негативні супутні результати реалізації згаданих типів загроз. Значну загрозу для Європи становить також неконтрольований приплив біженців і нелегальних мігрантів з районів нестабільності.

Багаторівневий процес інтеграції в Європі відбувався шляхом створення єдиного соціально-економічного простору, принципи якого кожна країна реалізувала відповідно до цінностей демократичного суспільства [8].

Замість висновку. То якою буде європейська архітектура безпеки недалекого майбутнього? Можемо припустити, що майбутнє європейської архітектури безпеки слід пов'язувати з традиційним дуалізмом та взаємодією безпекових та оборонних структур, удосконаленням чинних інституцій: ООН, яка матиме «моральне» лідерство в цьому контексті, НАТО як ключовим континентальним оборонним альянсом, а також ОБСЄ як загальноєвропейською системою безпеки. Результатом поглиблення процесів європейської інтеграції, як прогнозується, стане подальше посилення в цьому контексті ролі Європейського Союзу. Адже економічний союз таких географічних розмірів, з населенням у майже 450 мільйонів осіб і ВВП понад 8500 млрд. дол. не може розвиватися без ефективного підтримання власної безпеки та оборони. З огляду на це перспективним видається СЕПБО – механізм, який, на відміну від традиційних наднаціональних чи національних інституцій (ООН, НАТО, ОБСЄ, спецслужб та армій окремих держав), здатен охопити одночасно всі рівні безпеки – від базового до найнижчого, а також працювати на стиках повноважень цих інституцій. Таким чином, європейська архітектура безпеки отримує свою завершену інституційну основу, що охоплює всі сфери сучасних викликів і загроз.

Джерела

1. <http://www.euroactiv.com>
2. NATO. Eesti Entsuklopeediakirjastus, 2007. – 543 р.
3. Вибрані основоположні документи НАТО та України – НАТО. – К., 2006. – С. 29–30.
4. Воронков В. Договор о европейской безопасности: после Корфу / Индекс безопасности: Российский журнал о международной безопасности. – Осень-зима 2009. – С. 90–91.
5. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1999. – С. 733.
6. Гриненко И. Наркобизнес и национальная безопасность. – К., 2004. – С. 154.
7. Семенюк О. У відповідь на «м'які» загрози: Спільна європейська політика в сфері безпеки та оборони – майбутнє європейської безпеки? // Політика і час. – 2004. – № 2. – С. 65.
8. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України: Навч. посібник / В. В. Говоруха, В. Г. Бульба, Ю. П. Сурмін та ін.; За заг. ред. В. П. Горбуліна. – К., 2006. – С. 53–59.

